

KRYTYKA RETORYCZNA: WPROWADZENIE DO METODY

Sięga się po retorykę nie tylko po to,
by poznać same jej zasady, lecz by je zastosować.
Asseriones rhetoricae (1577), cap. XV

Dzięki gramatyce i retoryce
poznaliśmy prawidłowe reguły myślenia.
Wilhelm Windelband, *Geschichte der Philosophie*

Лиханьский Я. З. Риторическая критика: введение в метод. Автор статьи отмечает, что риторическая критика имеет две природы. Первая связана с традицией *téchne rhetoriké* и берет свои истоки, по меньшей мере, со времени Платона и Аристотеля. Вторая значительно более поздняя, поскольку начало ее следует искать в работе Герберта А. Вихельнса «The Literary Criticism of Oratory» (1925). От его времени риторическая критика развилась в способ, необычно динамичный и, стала одним из важнейших аналитических методов искусства слова, а ее приложения охватывают не только ораторство политическое.

Автор полагает, что это один из наиболее интересных и весомых исследовательских методов, не только языковых произведений, но и большой символической деятельности человека. Также это один из лучших методов раскрытия намерений автора, а также техник убеждения, которые им порой употребляются для манипуляции слушателями. Именно такими соображениями руководствовался Брюс Э. Гронбек, когда различил историю риторики от риторической критики: первая – это исследование исторических эффектов риторической беседы, вторая – это анализ риторических дискурсов или действий, цели которых в своей основе нормативные или консультативные.

Ключевые слова: риторика, значение, дискурс, критика, техника убеждения

Wprowadzenie^[1]. Krytyka retoryczna ma dwa rodowody. Pierwszy wiąże się z tradycją *téchne rhetoriké* i sięga co najmniej czasów Platona i Arystotelesa (choć część badaczy wiąże jej narodziny z Hezjodem i Heraklitem, a część dopiero z okresem hellenistycznym oraz Pseudo-Demetriuszem, Dionizjuszem z Halikarnasu czy z Markiem Fabiuszem Kwintylianiem)^[2]. Drugi jest młodszy, bowiem liczy niepełnedziewięćdziesiąt lat, a jego początków szukać należy w tekście Herberta A. Wichelnsa *The Literary Criticism of Oratory*, który został opublikowany w 1925 roku^[3]. Od jego czasów krytyka retoryczna (*rhetorical criticism*) rozwinęła się w sposób niezwykle dynamiczny i stała się jedną z najważniejszych metod analitycznych sztuki słowa a jej zastosowania objęły nie tylko oratorstwo publiczne / polityczne, ale objęło wszelkie wytwory językowe, a także przeniknęły do krytyki sztuki – w najszerszym rozumieniu tego pojęcia. W dalszym ciągu niniejszych rozważań postaram się przedstawić w sposób zwięzły zarówno historię jak i metody stosowane w nowożytnej krytyce retorycznej.

Sądzę, iż jest to jedna z najbardziej interesujących i ważkich metod badawczych, nie tylko wytworów językowych, ale wszelkiej działalności symbolicznej człowieka^[4]. Także – jedna z lepszych metod odkrywania intencji autora oraz używanych przez niego technik perswazji a czasem wręcz manipulacji odbiorcami. Jednoznacznie ujął to Bruce E. Gronbeck gdy rozróżnił historię retoryki od krytyki retorycznej: pierwsza to studium nad historycznymi efektami dyskursu retorycznego, druga to analiza dyskursów oraz działań retorycznych, których cele są zasadniczo normatywne bądź doradcze^[5].

Postawić także należy pytanie czy krytyka retoryczna posiada autonomię w obrębie krytyki [krytyka to: *ocena, ocenianie*, ale także sama *zdolność do oceny, wreszcie badanie, sprawdzanie*]? Krytykę rozumiem zatem zgodnie z tradycją niemiecką, która – po pierwsze ujmuje ją dość szeroko, po drugie – wyróżnia trzydzieści jeden sposobów jej znaczenia oraz użycia^[6]. W tej grupie mieści się też, jako osobny jej typ/rodzaj *krytyka retoryczna*; jej wyróżnienie związane jest z faktem, iż posługuje się ona narzędziami wziętymi z teorii retoryki i dostosowanymi do potrzeb konkretnego tekstu, dzieła, itd^[7] (pomijam tu kwestie metodologiczne, które same w sobie są interesujące^[8]). Spory w jakie „wchodzi” krytyka retoryczna, a na co zwraca uwagę m.in. Wayne C. Booth^[9], dotyczą jednak nie tyle „kwestii technicznych”, co raczej spraw natury metodologicznej związanych, jak sądzę, z nieporozumieniami

tyczącymi tzw. *retoryczności*. Błędność tego pojęcia oraz jego nadużywanie kwestionował przywoływany już Wayne C. Booth a też i piszący te słowa^[10].

Zwięzły zarys historii krytyki retorycznej od antyku do początków XX wieku. Franz Wehrli za początek krytyki literackiej, a także i retorycznej, uznaje agony i przytacza jako przykład *Żaby* Arystofanesa (446-385 pne), w których mamy swoistą „walkę poetów”^[11]. Jednak – tak uważa dziś większość badaczy – krytyka retoryczna, jako metoda opisu i analizy tekstu, jest związana z całą tradycją teorii retoryki; od jej początków po schyłek cesarstwa bizantyńskiego a następnie po aż wiek XIX^[12]. Jeden z najnowszych podręczników a zarazem zarysów encyklopedycznych dziejów retoryki i krytyki retorycznej wskazuje główne cechy klasycznej krytyki^[13]. Są to: skupienie uwagi badacza na takich kwestiach, jak: *ethos*, *pathos* i *logos* w technikach argumentacyjnych, na przygotowaniu odpowiednich strategii retorycznych (z wykorzystaniem zarówno elementów ze sfery *inventio*, m.in. problem tzw. afektów, jak i *elocutio*), także umiejętność stosowania odpowiednich stylów w zależności od tematu (zarówno wchodzi w to i zasada *decorum*, ale i umiejętność zastosowania *idei stylu*), posługiwanie się zasadą harmonii stylu, czy wreszcie osiągnięcie biegłości w zakresie progymnasmatów^[14].

Wskazani wcześniej teoretycy antyczni tacy jak m.in.: Hezjod (ok. 700 pne), Heraklit (VI/V w. pne), Platon (427-347 pne), Arystoteles (384-322 pne), Pseudo-Demetriusz (IV/III w. pne), Pseudo-Longinus (III w. pne), Dionizjusz z Halikarnasu (I w. pne), Marek Tulliusz Ciceron (106-43 pne), Marek Fabiusz Kwintylijan (ok. 35-96 pne), czy wreszcie Hermogenes z Tarsu (160-230 pne) są uważani za twórców podwalin krytyki literackiej, w tym także – krytyki retorycznej^[15]. Ich poglądy, a także pewne uzupełnienia, jakie odnajdziemy w dziełach komentatorów ich opracowań ukształtowały aż do czasów oświecenia, a zapewne i w wieku XIX, poglądy na retoryczne techniki analityczne^[16].

W wiekach od średniowiecza aż do oświecenia – acz proces odchodzenia od sztywnej tradycji antycznej zapoczątkowany został w okresie *Querelle des Anciennes et des Modernes* – przy niewielkich modyfikacjach i uzupełnieniach klasycznej teorii retorycznej poglądy oraz metody opracowane w dobie antycznej były podstawą postępowania analitycznego^[17]. Kwestie te zostały już opisane i nie będę ich szczegółowo omawiał; wskażę tylko, iż związane one są także z ukształtowaną w dobie hellenistycznej a następnie konsekwentnie rozwijaną oraz doskonaloną metodą filologiczną w badaniach literackich (oraz w badaniach Biblii)^[18].

Analizy koncentrują się wokół kwestii głównie argumentacyjnych oraz stylistycznych. Dobrymi przykładami takich rozważań są: dla wieku XVI wskazać można kilka tekstów m.in. Lodovico Castelvetro *Poetica d'Aristotele vulgarizzata e sposta* (1570) czy Philipa Sidneya *An Apology for Poetry* (ca 1583); w Polsce wskazać można np. Jakub Górskiego *De generibus dicendi liber* (1559)^[19]. Dla wieku XVII będzie to np. studium Macieja Kazimierza Sarbiewskiego (1595-1640) *De perfecta poesi*^[20]. Jest ono nie tylko wykładem „barokowej teorii literatury”^[21], ale najpełniejszą prezentacją analitycznych możliwości retoryki.

Tak postrzegana krytyka retoryczna rozwijała się aż pod próg XX wieku. Istotne znaczenie miało ukształtowanie szkół, zwłaszcza poddanych reformie Johanna Sturma (1507-1589), która ukształtowała na kilka stulecia zasady szkolnictwa protestanckiego, jak i katolickiego, a następnie szkół jezuickich. Analiza *Ratio studiorum* pozwala stwierdzić, iż uczniowie szkół jezuickich byli dobrze przygotowani w zakresie krytyki dzieł piśmienniczych m.in. dzięki wiedzy w zakresie retoryki.

Jednak trzeba przypomnieć, mniej znaną w Polsce, tradycję osiemnastowiecznego empiryzmu angielskiego i szkockiego. Podstawy tego nurtu to teorie Francisca Bacona (1561-1626) i Johna Locke’a (1632-1704), empiryzm XVIII-wiecznego szkockiego realizmu Thomasa Reida (1710-1796) i Jamesa Beatty’ego (1735-1803) oraz teorie retoryczne Hugh Blair’a (1718-1800), George’a Campbella (1719-1796) i Richarda Whately’ego (1787-1863). Koncepcje te ukształtowały postawę, która swe tryumfy poczęła święcić głównie w dobie pozytywizmu; potwierdza to szalona wręcz popularność książki Hugh’a Blair’a *Lectures on Rhetoric and Belles-Lettres* w wieku XIX właśnie i to nie tylko w kręgu językowym angielskim^[22]. Należy też pamiętać, iż tradycja szkocko-angielska w zakresie retoryki oparta jest na dwu zasadach, które ją definitywnie ukształtowały w wieku XVIII i dały impuls jej dalszemu rozwojowi w wiekach następnych. Są to: po pierwsze – zwrócenie uwagi na swoiste napięcie pomiędzy podejściem racjonalnym i opartym na wyobraźni; po drugie – w zakresie wygłoszenia są to przeciwstawne tendencje – nastawienie na emfaticzność oraz jednocześnie skrupulatną analizę tzw. mowy ciała, bądź nastawienie na pozorną niedbałość (*carelessness*) wypowiedzi^[23].

W tradycji polskiej – nie jest ona jednak przedmiotem niniejszych rozważań – wskażę na Ludwika Osińskiego^[24], bowiem oddziałał on na prawie cały wiek XIX. Kwestie te omówił m.in. Piotr Chmielowski^[25], który uważał, iż Osiński nie jest krytykiem związanym tylko z jedną epoką; jest on o tyle ważny, iż zwraca baczną uwagę na kwestie retoryczne w analizie dzieł literackich^[26].

Polska tradycja jest tu nad wyraz skromna i, acz słusznie Elżbieta Sarnowska-Temierusz upomniała się o zbadanie jej przed osiemnastowiecznych pierwocin^[27], to jednak, poza wspomnianym Maciejem Kazimierzem Sarbiewskim, trudno wskazać kogoś, kto konsekwentnie przedstawiłby jednolity system krytycznej oceny dzieła literackiego. Tak naprawdę zaczyna się ona w oświeceniu^[28].

Koncepcja „pozytywistyczna” zakłada istnienie materialnego świata i jego dostępność zmysłom i poznaniu; jednak świat poznawalny jest tylko indukcyjnie, przez obserwację i eksperyment, nie można go zbadać dedukcyjnie, inaczej niż w nurcie neoarystotelesowskim. Dlatego też wiedza zdobywana jest za pośrednictwem metod właściwych dla różnych dziedzin badawczych: nauki przyrodnicze będą się posługiwały eksperymentem, nauki społeczne obserwacją, filozofia indukcją logiczną, a narzędziem literatury będzie geniusz lub natchnienie. Ponieważ wiedzę zdobywana się metodami nieretorycznymi, retoryka w tym ujęciu nie zajmuje się inwencją; zredukowana jest do kompozycji rozumianej jako organizacja dyskursu i elokucji rozumianej jako trafna, zrozumiała artykulacja i odpowiedni styl. „Celem efektywnej kompozycji jest dokładny przekaz informacji”^[29]. Język służy tu jako narzędzie, którego retor chce by znaczyły. Z punktu widzenia współczesnej teorii języka, takie podejście do kwestii języka jest chyba najbardziej kontrowersyjnym założeniem nurtu pozytywistycznego^[30].

Z przyczyn, na które wskazałem, w wieku dziewiętnastym uznano retorykę za dobre narzędzie w dydaktyce oraz krytyce literackiej^[31], w części także – choć brzmi to paradoksalnie – w beletrystyce^[32]. I właśnie ta tradycja ukształtowała u schyłku tegoż wieku tradycję retoryczno-kompozycyjną (ang. *rhetoric/composition*). M.in. w specyficznych warunkach amerykańskich przybrała formę nauczania poprawnego i "dobrego" języka i stylu w dwojakim celu: z jednej strony edukacji i absorpcji rzesz imigrantów, a z drugiej strony kształcenia intelektualnej i zawodowej elity dla szybko rozwijającego się kraju. Nauczanie retoryki miało więc początkowo, i często ma do dzisiaj, charakter normatywny: uczenie poprawnego (w sensie gramatycznym), logicznego (w sensie organizacji myśli), i odpowiedniego (w sensie formalnym i stylistycznym) wyrażania się w dyskursie pisanim. Zapewne zatem jeszcze w wieku XVIII lub najdalej w I poł. wieku XIX wykształciły się dwa odrębne kierunki kształcenia w zakresie retoryki (i nie tylko w USA). Są to:

- a) tradycja oratorsko-komunikacyjna, zajmująca się głównie oratorstwem, przede wszystkim publicznym a także politycznym oraz rodzącą się komunikacją medialną, wtedy prasową tylko, oraz
- b) tradycja retoryczno-kompozycyjna, która skupia uwagę na nauczaniu technik pisania^[33].

Tę sytuację, jak wspomniałem, wykorzystał Herbert A. Wichelns, dla zaproponowania własnej metody, która, wykorzystując dotychczasowy dorobek teorii i praktyki retoryki, stała się fundamentem nowoczesnej krytyki retorycznej.

^[1]Przy opracowywaniu tego tekstu wykorzystałem uwagi prof. Tomasza Tabako z Georgia State University, USA, prof. Cezarego M. Ornatowskiego z San Diego State University, USA, a także opracowania przygotowanego przez mgr Kingę Kwaterską; osobom tym bardzo dziękuję za pomoc w przygotowaniu niniejszego tekstu.

^[2]Cf. QUINT., II, 1, 4.; V, 14, 28. Także: Eduard Bonell, *Lexicon Quintilianum*. Leipzig: Vlg. Teubner, 1834, s. 190. Jednakże Donald A. Russel, *Criticism in Antiquity*, London: Duckworth, 1981 wiąże początki krytyki jednak z Arystotelesem. Definitywnie kwestie te rozstrzyga H-G Schmitz, *Literaturkritik*. w: Gert Ueding, wyd., Gregor Kalivoda, Lavinia Keinath, Franz-Hubert Robling, Thomas Zinsmaier, red., *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Tübingen: Max Niemeyer Vlg., 2001, t. 5, kol. 306-326 [początków krytyki literackiej szuka badacz u Heraklita i Hesioda].

^[3] Cf. Herbert A. Wichelns, *The Literary Criticism of Oratory*. w: *Studies in Rhetoric and Public Speaking in Honor of James A. Winans*, red. A. M. Drummond, Ithaca, New York, 1925, s. 182-216; Por. także Edwin Black, *Rhetorical Criticism: A Study in Method*, New York, 1965; Sonjia K. Foss, *Rhetorical Criticism. Exploration & Practice*, Grove Hill, Ill., 2004. Pełen przegląd w: Margaret D. Zulick, *Sources in Rhetorical Criticism*, <http://www.wfu.edu/~Zulick/454/454sources.html> [2011-04-12]. W literaturze polskiej m.in. Anna D. Jaroszyńska, *Krytyka retoryczna w Stanach Zjednoczonych Ameryki. Zarys dziejów i najnowsze kierunki badawcze*, „Pamiętnik Literacki” R. 79, 1988, z. 3; Jakub Z. Lichański, *Retoryka od renesansu do współczesności*, Warszawa: DiG, 2000, s. 113, 120; tegoż, *Retoryka: Historia – Teoria – Praktyka*, t. 1-2, Warszawa: DiG, 2007, t. 1, s. 69-70, 176, t. 2, s. 111-119.

^[4]Cf. Kenneth Burke, *The Philosophy of Literary Form. Studies in Symbolic Action* (1941), Berkeley, Los Angeles, London: Univ. of California Press, 1973; tegoż *A Rhetoric of Motives* (1950), Berkeley, Los Angeles, London: Univ. of California Press, 1962. Także Wayne C. Booth, *The Rhetoric of Rhetoric. A Quest for Effective Communication*, Oxford: Blackwell Publ., 2004. Także Jakub Z. Lichański, *Retoryka: Historia – Teoria – Praktyka. Tom II. Praktyka retoryki, passim*.

^[5]Cf. Bruce E. Gronbeck, *Rhetorical history and rhetorical criticism : A distinction*, « Communication. Education », 1975, vol. 24, z. 4, s. 309-320.

[6]Cf. Paul Merker, Wolfgang Stammeler, wyd., *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, New York, Berlin: De Gruyter, 1988, t. 5, s. 211-215; także Fee-Alexandra Haase, *Kritik. Historische Begriffe der Sprache und Literatureiner Wissenschaft und Kunst von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*, <http://www.fachpublikation.de/dokumente/01/1a>, cz. I, s. 38 [2011-03-20]. Por. także Heinrich Schmidt, *Philosophisches Wörterbuch*, Leipzig: Vlg. A. Kröner, 1934, s. 349 [przez krytykę autor rozumie: ocenę, ocenianie (Beurteilung), zdolność do oceny (Fähigkeit der Beurteilung), badanie, sprawdzanie (Prüfung)].

[7]Cf. Wayne C. Booth, *Criticism*. w: Thomas O. Sloane, wyd., *Encyclopedia of Rhetoric*, Oxford, New York: Oxford Univ. Press, 2001, s. 181-190, który przytacza m.in. opinię Matthew Arnolda: *bezinteresowne staranie się aby nauczać i propagować to, co najlepsze z tego, co poznajemy i o czym myślimy na świecie*. Dalej zwraca Booth uwagę na pewne pola sporów pomiędzy krytyką (jako taką) a retoryką i są to: poezja/poetyka a retoryka, piękno i użyteczność, teorie estetyczne a utylitarne, polityczne czy socjologiczne, spór z krytyką wywodzącą się z tradycji formalnych bądź strukturalnych (w tym m.in. z Nową Krytyką), czy wreszcie spór pomiędzy retoryką rozumianą jako sztuka perswazji a krytyką rozumianą jako studium myślenia o języku (w tym m.in. dekonstrukcja czy krytyka kulturowa).

[8]Z obszernej literatury przedmiotu por. niewielką, acz instruktywną rozprawę Kathleen M. German, *Finding a Methodology for Rhetorical Criticism*, „The National Forensic Journal” III (1985), s. 86-101, z obszerną bibliografią, ibidem, s. 97-101.

[9]Wayne C. Booth, *Criticism*, s. 181-190.

[10]Cf. Wayne C. Booth, *The Rhetoric of Rhetoric. The Quest for Effective Communication*, Malden, MA, Oxford: Blackwell Publishing, 2004, s. 1-83, szczególnie s. 77-83 gdzie w dyskusji z Jacques'em Derridą wykazuje zasadnicze niezrozumienie przez filozofa czym jest retoryka (a jest ona *poszukiwaniem najlepszego sposobu porozumiewania się ludzi*) poprzez sprowadzanie jej do erystyki. Także Jakub Z. Lichański, *Retoryka, retoryczność i badania literackie. Wyjaśnienie pewnych nieporozumień i prezentacja metody badawczej*, „Przegląd Humanistyczny” nr 5/6, 2006, s. 251-266.

[11]Cf. Franz Wehrli, *Literaturkritik*. w: *dtv-Lexikon der Antike: Philosophie, Literatur, Wissenschaft*, t. 1-4, München: Deutscher Taschenbuch Vlg., 1970, t. 3, s. 82-83. Fakt, iż w wieku XVIII uzyskała ona autonomię, jaką cieszy się do dnia dzisiejszego, nie zmienia faktu, iż jej rodowód sięga głęboko w przeszłość, por. Wayne C. Booth, *Criticism*, s. 181-183. Także Elżbieta Sarnowska-Temeriusz, Teresa Kostkiewiczowa, *Krytyka literacka w Polsce w XVI I XVII wieku oraz w epoce oświecenia*, Wrocław: Wyd. Ossolineum, 1990, s. 14: *Przyjmuje się na ogół, że dzieje krytyki literackiej w Polsce rozpoczynają się w czasach oświecenia*; jednak dalej autorki pokazują renesansowe (o antecedenjach antycznych) źródła krytyki literackiej w Polsce.

[12]Cf. Charles Baldwin, *Ancient Rhetoric and Poetic*, New York: Macmillan, 1924; John William H. Atkins, *Literary Criticism in Antiquity*, t. 1-2, Cambridge, London, 1934, 1952; L.A. Frejberg, red., *Drevnogrečeskaja literaturnaja kritika*, Moskwa: Nauka, 1975, *passim*; Donald Andrew Russell, *Criticism in Antiquity*, London: Duckworth, 1981 [*Classical Life and Letters*]; także Fee-Alexandra Haase, *Kritik*, op.cit., cz. I [*Begriffe der Kritik in Dokumenten zur Rhetorik (zur Dialektik, der Grammatik)*]; por. też dalsze uwagi.

[13]Cf. Walter Jost, Wendy Olmsted, wyd., *A Companion to Rhetoric and Rhetorical Criticism*, Oxford: Blackwell Publ., 2006, *passim*; por. też dalsze uwagi.

[14]Cf. *Progymnasmata. Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric*, wyd., tł., wstęp George A. Kennedy, Leiden: Brill, 2003. Także Bartosz Awianowicz, *Progymnasmata w teorii i praktyce szkoły humanistycznej od końca XV do połowy XVIII wieku: dzieje nowożytnej recepcji Afoniosa od Rudolfa Agricoli do Johanna Christoph Gottscheda*, Toruń: Wyd. Nauk. UMK, 2008. Por. Jakub Z. Lichański, *Retoryka. Teoria – Historia – Praktyka*, t. 1-2, Warszawa: DiG, 2007, t. 1, s. 45, 104-107. Jednak jako jeden z pierwszych podręczników, w których wskazano na możliwość adaptacji klasycznej teorii progymnasmatów w edukacji szkolnej, pojawia się w roku 1861 praca Richarda Emila Volkmana, *Über Progymnasmen und ihre Verwendbarkeit für den deutschen Unterricht auf Gymnasien*, (Stettin) 1861.

[15]Cf. J.W.H. Atkins, *Literary Criticism in Antiquity*, op.cit.; D.A. Russell, *Criticism in Antiquity*, op.cit.; także L.A. Frejberg, red., *Drevnogrečeskaja literaturnaja kritika*, op.cit.

[16]Cf. D.A. Russell, *Criticism in Antiquity*, op.cit.; ale także J.W.H. Atkins, *Literary Criticism in Antiquity*, op.cit.; taka opinię wyrazili także James L. Golden i Edward P.J. Corbett, por. *Introduction*. w: James L. Golden, Edward P.J. Corbett, wyd., *The Rhetoric of Blair, Campbell, and Whately*, New York: Holt, Riverhart & Winston, 1968, s. 5.

[17]Cf. Ch. Baldwin, *Medieval Rhetoric and Poetic (to 1400)*, New York: Macmillan, 1928; Ch. Baldwin, *Renaissance Literary Theory and Practice*, wyd. Donald L. Clark, New York: Columbia Univ. Press, 1939; Bernard Weinberg, *History of Literary Criticism in Italian Renaissance*, Chicago: Chicago Univ. Press, 1961; Wilfried Barner, *Barockrhetorik*, Tübingen: Vlg. M. Niemeyer, 1970; Enrico Castelli, wyd., *Retorica eBarrocco*, Roma: Fratelli Bocca, 1955, *passim*; także Mieczysław Brożek, wyd., *Źródła do średniowiecznej teorii wykładu literatury*, Warszawa, PWN 1989, *passim*; Teresa Michałowska, Maria Cytowska, wyd., *Źródła wiedzy teoretycznoliterackiej w dawnej Polsce. Średniowiecze – Renesans – Barok*, Warszawa, PWN 1999, *passim*; E. Sarnowska-Temeriusz, T. Kostkiewiczowa, *Krytyka literacka w Polsce w XVI I XVII wieku oraz w epoce oświecenia*, op.cit.; Philip Van Tieghem, *Główne doktryny literackie we Francji. Od Plejady do surrealizmu*, tł. Maria Wodzyńska, Ewa Maszewska, Warszawa: PIW, 1971, *passim*; Marc Fumaroli, red., *Historire de la rhetorique dans l'Europe moderne: 1450-1950*, Paris: PUF, 1999, *passim*.

[18]Cf. Stefania Skwarczyńska, *Systematyka głównych kierunków w badaniach literackich*, t. 1, Wyd. Łódzkie Tow. Naukowe, Łódź 1948; także Gabriel Korbut, *Wstęp do literatury polskiej. Zarys metodyki badania literatury*, Wyd. Kasy im. Mianowskiego, Warszawa 1924; por. też Jurij W. Rožděstvenskij, *Vvedenie w obszczuju filologiju*, Izd. Wyszszaja Szkoła, Moskwa 1979; także Roland Meynet, *Wprowadzenie do hebrajskiej retoryki biblijnej*, tł. K. Łukowicz, T. Kot, SJ, Kraków: Wyd.M, 2001.

[19]Cf. Lodovico Castelvetro, *Poetica d'Aristotele vulgarizzata e sposta*, 1570, (ed. Werther Romani, Roma: Gius. Laterza&Figli, 1978); Philip Sidney, *An Apology for Poetry*, 1595 (ed. Geoffrey Shepherd, Manchester: Manchester Univ.

Press, 1965); por. Władysław Tatarkiewicz, *Estetyka nowożytna*, Wrocław: Wyd. Ossolineum, 1967, s. 196, 198, 200-213, 222-223, 329-330, 343-345, 352-353 [*Historia estetyki*, t. 3]; Jakub Górski, *De generibus dicendi liber*, Kraków: Siebenaycher, 1559, niestety to ostatnie dzieło ma tylko jedno nowoczesne omówienie, por. Jakub Z. Lichański, *Polski wkład w badania nad stylistyką i składnią oraz rytmiką prozy w wieku XVI*. w: tegoż, *Retoryka w Polsce: Studia o historii, nauczaniu i teorii w czasach I Rzeczypospolitej*, Warszawa: DiG, 2003, s. 33-58.

[20] Cf. Maciej Kazimierz Sarbiewski, *De perfecta poesi. O poezji doskonałej*, wyd. i tł. Marian Plezia, Stanisław Skimina, Wrocław: Wyd. Ossolineum, 1954. Por. także Piotr Urbański, *Theologia Fabulosa. Commentationes Sarbievianae*, Wyd. U. Szczecińskiego, Szczecin 2000 [Rozprawy i Studia, T. (CDXLI) 367]; Anna Li Vigni, *Poeta quasi creator. Estetica e poesia in Mathias Casimir Sarbiewski*, Centro intern. studi di estetica, Palermo, 2005; Jakub Z. Lichański, red., *Maciej Kazimierz Sarbiewski i jego epoka. Próba syntezy*, Warszawa-Pułtusk: 2006, *passim*.

[21] Cf. Elżbieta Sarnowska-Temeriusz, *Droga na Parnas.: problemy staropolskiej wiedzy o poezji*, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1974; teże, *Zarys dziejów poetyki: (od starożytności do końca wieku XVII)*, Warszawa 1985; Jakub Z. Lichański, *Maciej Kazimierz Sarbiewski – droga życia i twórczości*. w: tenże, red., *Maciej Kazimierz Sarbiewski i jego epoka. Próba syntezy*, s. 51-61.

[22] Katalog *Library of Congress* Waszyngtonie odnotowuje ok. 20 wydań z XIX w., a katalog *British Library* – 60 wydań poczynając od XVIII w. i na XX kończąc (ten katalog odnotowuje też tłumaczenie na język włoski (1801) oraz parafrazę dzieła Blaire'a w języku rosyjskim z 1837 r.). Por. także, Rpbert M. Schmitz, *Hugh Blair*, King's Crown Press, New York 1948; Winifred Bryan Horner, Kerri Morris Barton, *The Eighteenth Century*. w: Winifred Bryan Horner, wyd., *The Present State of Scholarship in Historical and Contemporary Rhetoric*, Univ. Of Missouri Press, Columbia, London 1990, s. 137-138; także Jiri Kraus, *The Influence of Blair's „Lectures” on Czech Aesthetics and Rhetoric in the 19th Century*, „Listy Filologicke” 118, 1995, s. 260-266. W Polsce znajomość Hugh'a Blaire'a była bardziej niż skromna, por. E. Sarnowska-Temeriusz, T. Kostkiewiczowa, *Krytyka literacka w Polsce w XVI I XVII wieku oraz w epoce oświecenia*, s. 177; także Jakub Z. Lichański, *Między oświeceniem a romantyzmem. Poglądy Ludwika Osińskiego*. w: tegoż, *Retoryka od renesansu do współczesności – tradycja i innowacja*, Warszawa: DiG, 2000, s. 85, 87, 90 i nn.

[23] Cf. James L. Golden, Edward P.J. Corbett, *Introduction*. w: James L. Golden, Edward P.J. Corbett, wyd., *The Rhetoric of Blair, Campbell, and Whately*, s. 5-7 i nn.

[24] Cf. Ludwik Osiński, *Wymowa. Wstęp czytany przy rozpoczęciu powtórnego kursu literatury porównawczej*. w: tegoż, *Dzieła*, t. 4, Warszawa 1862, s. 1-242; także Jakub Z. Lichański, *Między oświeceniem a romantyzmem. Poglądy Ludwika Osińskiego*, s. 85-101.

[25] Cf. Piotr Chmielowski, *Dzieje krytyki literackiej w Polsce*, s. 133-135 i nn. Teresa Kostkiewiczowa ocenia go bardziej surowo, por. E. Sarnowska-Temeriusz, T. Kostkiewiczowa, *Krytyka literacka w Polsce w XVI I XVII wieku oraz w epoce oświecenia*, s. 325-326 i inne.

[26] Cf. L. Osiński, *Wymowa...*, s. 208-242.

[27] Cf. E. Sarnowska-Temeriusz, T. Kostkiewiczowa, *Krytyka literacka w Polsce w XVI I XVII wieku oraz w epoce oświecenia*, s. 14-29; także Piotr Chmielowski, *Dzieje krytyki literackiej w Polsce*, Gebethner i Wolf, Warszawa 1902, s. 5-70.

[28] *Ibidem*.

[29] A.D. Jaroszevska, *Krytyka retoryczna*, s.18. Teza ta została zakwestionowana już przez Kennetha Burke'a, por. tegoż, *Traditional Principles of Rhetoric*. w: tegoż, *A Rhetoric of Motives*, Univ. Of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1969, s. 176nn [ten frgm jest opuszczony w polskim tłumaczeniu, por. K. Burke, *Tradycyjne zasady retoryki*. w: Marek Skwara, *Retoryka, słowo/obraz terytoria*, Gdańsk, 2008, s. 35-85].

[30] Cezary Ornatowski przypomina, że to założenie pozytywizmu zostało sparodiowane już w *Alicji w Krainie Czarów* Lewisa Carrolla.

[31] Cf. Ludwik Osiński, *Wymowa*, s. 1-242; Richard E. Volkmann, *Über Progymnasmen*, *passim*; Françoise Douay-Soublin, *La rhétorique en France au XIXe siècle a trawers ses pratiques et ses institutions: restauration, renaissance, remise en cause*. w: Marc Fumaroli, wyd., *Historie de la rhétorique dans l'Europe moderne*, s. 1071-1214; Dietmar Till, *Schulrhetorik*. w: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, wyd. Gert Ueding, red. Gregor Kalivoda, Franz-Hubert Robling, Thomas Zinsmaier, Sandra Fröhlich, Max Niemeyer Vlg., Tübingen 2007, t. 8, kol. 672-679 [także hasła pokrewne: *Artes liberales, Lehrbuch, Progymnasmat, Trivium*].

[32] Cf. William Golding, *Ruchomy cel*, tł. K. Majchrzak, Poznań 1997, s. 164; Joachim Jacob, *Die Schönheit der Literatur. Zur Geschichte eines Problems von Gorgias bis Max Bense*, Max Niemeyer Vlg, Tübingen 2007, *passim*; Brian Vickers, *Mächtige Worte – Antike Rhetorik und europäische Literatur*, Lit. Vlg., Berlin, 2008, *passim*.

[33] Cf. C. Ornatowski, *Nauczanie retoryki w USA: orientacje, założenia, praktyka*. w: *Uwieść słowem czyli retoryka stosowana*, s. 13-26; por. także literaturę podaną w przypisach 4 i 5 oraz Ross W. Winterowd, *History of English Departments in the United States*. w: *Encyclopedia of Rhetoric*, s. 148-151.